

folk/ed. Derg, 2022; 28(1)-109. sayı
DOI: 10.22559/folklor.1893

Araştırma makalesi/Research article

Hikâye Kahramanlarının Gözünden Sosyolojik Bir Simge: *Marşal Katırı* Hikâyesinde Traktör*

A Sociological Symbol Through the Perspective of
Story Heroes: The Tractor in the *Marşal Katırı* Story

Janset Günaydın**

Tülay Uğuzman***

Öz

Traktör, teknolojik gelişmelerin bir sonucu olarak icat edilmiş, tarım alanında pek çok yenilik ve değişimin öncüsü olmuştur. Ekonomi bağlamında kalkınma ve üretim için ana etken olabilecek nitelikte dönüşümlerin yaşanmasını sağlayan bu teknolojik aracın, sosyolojik açıdan da birçok alanda etkisi ortaya çıkmış ve sos-

Geliş tarihi (Received): 7-07-2021 – Kabul tarihi (Accepted): 4-01-2022

* Bu makale, 2019 yılında Başkent Üniversitesi Sosyoloji Bölümü, Tezli Yüksek Lisans Programında kabul edilen *Marshall Yardımlarının Türk Köylüsüne Etkilerinin Seçili Edebi Eserlere Yansımaları* isimli yüksek lisans tezindeki bazı bilgilerden yararlanılarak hazırlanmıştır. (This article has been prepared by making use of some of the information in the master's thesis named *Reflection of the Effects of Marshall Aids on Turkish Peasants on Selected Literary Works*, which was accepted in Başkent University Sociology Department, Master's Program with Thesis in 2019).

** Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Bölümü Tezli Yüksek Lisans Programı. (Baskent University Institute of Social Sciences, Department of Sociology, Master's Program with Thesis). jansetg@gmail.com. ORCID 0000-0001-6408-5179

*** Prof.Dr., Başkent Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü (Baskent University, Faculty of Science and Letters, Department of Sociology). tuguzman@baskent.edu.tr. ORCID 0000-0002-5637-9238

yolojik olgular bağlamında da çokça çalışmaya konu olmuştur. Türkiye, Marshall Yardımlarının ardından 1950’li yıllarda traktör ile tanışmış, bu tanışmanın etkilerini ise kısa ve uzun vadede çok yönlü olarak görmüştür. Bu çalışmada, edebiyat sosyolojisi özelinde toplumcu gerçekçiliğin niteliklerini yansıtan Fahri Erdiñç’in Marşal Katırı hikâyesinde tema olan traktör, hikâye kahramanlarının gözünden toplumsal görünürlük açısından incelenmiş ve nitel araştırma yoluyla metin-içerik analiz yöntemi kullanılarak yapılmıştır. Araştırmada, toplumcu gerçekçilik akımından söz edilmiş ve Marşal Katırı hikâyesinin söz konusu akımın bir örneği olduğu açıklanmıştır. Ardından traktörün sosyolojik bir olgu olarak değişim kavramına etkilerinden bahsedilmiştir. Sonrasında hikâye içinde var olan kahramanların traktör ile ilgili bakış açıları, sosyolojik bakımdan aktarılmıştır. Değişime kapalı köy toplumu özelliği, söz konusu hikâyede tespit edilmiştir. Bu bağlamda, farklı sosyal bilimlerde yapılan köy çalışmalarının yanında, edebiyatın yazınsal bir türüne örnek olan Marşal Katırı hikâyesinde de aynı niteliğin varlığına erişildiği gösterilmiştir. Traktörün, tarım ile uğraşan sosyal tabakada ortaya çıkardığı olumsuz sonuçlar, çalışmanın temel bulgusunu oluşturmuştur. Elde edilen bulgular neticesinde, çalışma, toplumsal açıdan başka incelemelerin de yapılması gerektiğini gösterir sorular ile tamamlanmıştır.

Anahtar sözcükler: *Fahri Erdiñç, Marşal Katırı, toplumcu gerçekçilik, tarımsal değişim, traktör*

Abstract

The tractor was invented as a result of technological developments and has been the pioneer of many innovations and changes in the field of agriculture. This technological vehicle, enabling transformations leading development and production in the context of economy, has had an impact in many areas in sociological terms and has been the subject of many studies.

After Marshall Aids, Turkey met the tractor in the 1950s and observed its effects in the short and long term. In this study, the tractor which is the theme in Fahri Erdiñç’s Marşal Katırı (eng. Marshall Mule) story reflecting the characteristics of social realism, was examined in terms of social visibility from the story heroes’ point of view and this was made using the text-content analysis method. The social realism movement was mentioned with the Marşal Katırı story as an example. After the effects of tractor on the change concept were mentioned, heroes’ points of view about it were transferred from a sociological perspective. The characteristics of village society closed to change have been observed in the story. In this context, in addition to the village studies conducted in different social sciences, the same characteristic was found in the Marşal Katırı story. The negative results the tractor revealed in the social layer dealing with agriculture constituted the key finding of the study showing that further social studies are needed.

Keywords: *agricultural change, Fahri Erdiñç, Marshal Katırı, social realism, tractor*

Extended summary

Experiences, discoveries and inventions in societies are transferred to humanity through certain methods and fields such as science and art. Art is a known and widely used method for people to reflect their experiences or observations. In this study, the ideas of an artist gained were examined through a story in which the tractor case is depicted. In the *Marşal Katırı* (eng. Marshall Mule) story, written by Fahri Erdiñ, who is connected to the art movement, with his sensitivity for agricultural workers who constitute the poor in social stratification, the effect of the tractor on the villager constitutes the general framework of the study.

Tractor as an agricultural production tool was invented in 1889 and then used in many fields for agricultural activities. After being widespread throughout the world, various effects differing between countries have emerged. These effects have been examined by different researchers in many countries in many disciplines. After their production in the late 1880s, tractors came to Turkey as an extension of Marshall aid in the 1950s, and as a result of the agricultural policies of the Democratic Party in power at that time, various incentives were made to make it widespread among the farmers.

Low interest loans were given and supporting the farmer became a priority. Farmers and landlords bought tractors with bank credit supports, and most of them thought that this technological means of production would be a way of emancipation or enrichment. After half a century since its arrival in Turkey, the tractor has triggered positive and negative effects in many areas with sociological, historical properties and especially in economy.

The text-content analysis method, found in the qualitative research, was used in the study. Various documents were examined and content analyses were made. An attempt was made to analyse the story with social realism, which is a branch of realism from literary movements, then the sociological importance of the tractor was mentioned, and in the next section, the way the tractor was handled in a literary text was analysed.

As a result of the literature review, it has been observed that many competent studies on negative and positive results of the tractor in terms of economy were conducted. The key finding obtained as a result of these investigations is that the tractor left the landless peasants unemployed, which can be classified as a negative result. On the positive side, the increase in the amount of production and time saving in agriculture applied with tractor are considered as the most obvious findings. In literature reviews, many sociological effects have been revealed in the context of unemployment as a negative economic result. The poverty brought about by unemployment has led to the migration to the cities and caused the texture of the cities to change which has been examined in many sociological studies. This study, on the other hand, is based on examining the reflections of the phenomena that occurred in sociological dynamics in the village after the tractor started to be used in Turkey, in the context of literary texts in the *Marşal Katırı* story.

In the study, the importance and usefulness of realism, in terms of sociology are explained. Again, value of capturing the sociological point of view in literary texts is emphasized. In general, the relationship between literature and sociology has been examined.

In the story with the tractor as the main element, how the sociological visibility of the tractor was drawn through heroes was tried to be determined. While examining the plot, the methods by which the heroes were revealed in the literary texts were created and the types of heroes in the story in question were also mentioned. The attitudes and perceptions of the story heroes when they met the tractor were examined, and the approaches to innovation were discussed.

When considering the study results in terms of concrete and abstract visibility; what appears concretely is that the landlord and the peasant are the main conflict elements in relation with the tractor. There is a subtle point where the landlord is portrayed as a tractor defender while villagers are tractor enemies. However, the lack of spare parts was frequently emphasized in the story at the start of the visible problems caused by the tractor. This detail may seem simple and solvable, but the problems it raises in real life are clear when looking at the archives of the 1950s. After the current problem, the change about the tractor shown by the landlord, emphasizes that it is not necessary to act with a rote approach in terms of innovation and modernization. The results in the background of the study, on the other hand, have been reached by examining them with a wider perspective for Turkey. The key finding is that the policies to be implemented in order to integrate technology, development and innovations with the country must come from the root and essence.

This general problem, met in many areas in Turkey, emerges in existing sources as well as newly emerging developments. The lack of local and national formations shows its negative consequences in every field, starting from the smallest layer of the society. The fact that this problem can be examined in detail even in a thirteen-page story is very important for understanding the prevalence of the problem in our country.

It was concluded that the fictional structure of the *Marşal Katırı* story written by Fahri Erdiñ was revealed in order to draw attention to a social problem and to raise awareness to the readers, and it aimed to warn the reader by including clues about the solution of the current problem. The aim of determining sociological traces in the analysis of the literary text, initially intended in the study of the *Marşal Katırı* story, was achieved at the end of the research. The last finding of the study is that the effects of a production tool that will revive the economic development in the agricultural field, on the peasant class in the society, exist with all its clarity in a short story.

Giriş

Toplum yaşamında ortaya çıkan değişimler sonucunda çeşitli deneyimler oluşur. Bu deneyimler pek çok alanda farklı biçimlerde kullanılabilir. Yaşananların oluşturduğu birikimler; bilim, ekonomi, sanat gibi sahalarda tecrübe yoluyla aktarılır. Bazen uygulamalı bilimlerde göstergelerle, bazen sözlü aktarımlar sonucu insanlar arasında paylaşım yapılarak bazen de sanatın her bir dalında birbirinden farklı yöntemlerle yansıtılabilir. İnsan doğası gördüklerini, öğrendiklerini, hissettiklerini paylaşma eğilimindedir. Tüm zamanlar boyunca her alanda bu eğilimin sonuçları ile karşılaşılır. Sözünu ettiğimiz bakış açısıyla ortaya koyduğumuz bu

değerlendirme, özelde yaşam deneyimlerinin sanat ile aktarımına yoğunlaşarak, sosyolojik olayın geliştirdiği tecrübeyi edebiyat içinde bulmaya ve o deneyimin ortaya koyduğu etkileri incelemeye çalışmaktadır.

Sanat, insanlar ve genelinde toplumlar var oldukça yaşayacak bir alandır. Sanatın bütün türleri, ortak olarak hayatın dokusunu işlemektedir. Konuya biraz daha yakın mercekten bakılacak olursa, edebiyat sanatının, pratik hayatın izlerini göstermeye çalışan birden çok çeşidi olduğu görülmektedir ve söz konusu olan bu çalışmada, edebiyatın sanat akımlarından biri olan realizmin, kısa bir hikâyede var olan sosyolojik izdüşümleri incelenmeye çalışılmıştır.

Sosyoloji ve edebiyat ‘çok farklı açılardan bir ilişkiler sistematiği içindedir’ denilebilir. Beşeri sahalar insan ile ilgili her türlü soruna çözüm arama, onunla ilgili gözlemler yapma, araştırmaları ve aktarımları paylaşma özelliğine sahip bir bütünsel çalışma alanı olarak görüldüğünde, edebiyat ve sosyoloji bu çatının birleştirici unsurları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sosyoloji toplumu incelemeye, toplumu var eden insanı gözlemlemekle başlar, edebiyat ise kendisini hâlihazırda var eden insanı yine kendi içinde barındırarak, onu ortaya koymak suretiyle sosyoloji ile özdeşleşir. İki alan için ortak payda olan insan, yazınsal eserlerde çoğu kez çatışmalar için bir sözcü konumundadır. Edebi eserlerde gerçekçilik bağlamında ele alınan konular için ise sosyoloji, paha biçilemeyecek kadar değerlidir, toplumda gerçekleşen olay ve olguların bir tür yansımasıdır.

Bu incelemede, yazınsal eserlerde sosyolojik bir kaynak ve araştırmaya yapı taşı olabilecek kahramanlar, çeşitli toplumsal sonuçların oluşmasına bir üretim aracı olarak neden olan traktör için görünürlük sağlayacaklardır. Hikâyenin gerçekçiliğine dayanak olan kahramanlar aracılığıyla, sosyolojik eşikler meydana getirdiği düşünülen traktöre, köy toplumu içinde nasıl bir rol verildiği de ayrıca açıklanmaya çalışılacaktır.

1. Toplumcu gerçekçilik bağlamında *Marşal Katırı*

Sanat akımları, toplumun tüm dinamikleri ve değişimleri ile bağlantılı olarak, toplumların yaşadığı gibi tarihsel süreçler geçirirler. Devletlerin ardı ardına birbirlerinin yıkılmasına ya da kurulmasına neden olmaları gibi yazınsal akımlar da birbirlerine tepki olarak doğarlar. Söz konusu edebi akımlardan biri olan realizm de romantizme tepki olarak ortaya çıkmıştır. Bu tepkinin nedeni, Fransız İhtilali sonrasında ortaya çıkan değişimlerdir.

Avrupa 19. yüzyıla geldiğinde, sanayi ve endüstri alanında elektrik, matbaa, buhar gücünün kullanılması gibi büyük gelişmeler yaşamıştır. Bu teknolojik değişimler, bir taraftan Avrupa toplumunun -özellikle orta sınıfın- hayatında kolaylık ve refah artışı sağlarken buna paralel olarak diğer yandan zaman içinde Avrupa ülkelerinin dünyada en güçlü ekonomik ve siyasi figürler olmasına imkân vermiştir. Dünyanın farklı bölgelerine etki eden bu ekonomik eşitsizlik sömürgecilik ve güç savaşlarına sebebiyet vermiş, bu bağlamda sosyal tabakalarda materyalist düşünce hâkim olmuş, bu gelişmelerin bütünü ise sınıflar arasında çatışmaya zemin hazırlamıştır (Çetişli, 2010, s. 81). Fransız İhtilali ile başlayıp birbiri ardına çeşitli etkileşimlerle sınıfsal çatışma ortamını toplum nezdinde oluşturan tarihi olaylara benzer

tepkiler, sanatın toplumla özdeşliğinin sonucu olarak edebiyat akımlarında da oluşmuştur. Zaman içinde oluşan daha akılcı ve rasyonel yaklaşımlar sonucunda ilk önce pozitivizmin doğuşu gerçekleşmiştir. Ortaya çıkan rasyonelleşmenin ardından edebiyat-sanat akımlarında kademeli olarak yeni türler ortaya çıkmıştır. Realizm, diğer akımlar içinde gerçekçilik ve akılcılığı en çok savunan ve eserlerde belirginleştiren akımdır.

Realizm, süreç içinde birçok türe ayrılmıştır. Toplumcu gerçekçilik bu türlerden biridir. Moran (2012) bu akımın doğuşunu ve gelişimini “Rusya’da devletin resmî sanat görüşü sayılan toplumcu gerçekçilik 1930’larda ortaya çıkmış ve ana ilkeleri bilindiği gibi, 1934’te toplanan Sovyet Yazarlar Birliği’nin Birinci Kongresi’nde saptanmıştır” (Moran, 2012: 53) cümleleriyle özetlemiştir. Toplumcu gerçekçilik, realizmin gereği olarak gerçekleri tüm çıplaklığı ile ele alır. Gerçekler eserlerde işlenirken toplumsal açıdan gözlenerek satırlara serpiştirilir. Bu akımda toplum için sanat yapma anlayışı hâkim olduğundan, olanın yanında nasıl olması gerektiğine de çok önem verilir. Bu sebeptir ki romantik bir gerçekçilik anlayışına sahip eserler mevcuttur. Duygular belli edilerek okur biraz yönlendirici tasvirlerle doğru çekilebilmektedir.

Söz konusu akım, Sovyetler’de ortaya çıkması ile ilintili olarak ideolojik temellere dayanmaktadır. Bu bağlantıyı Moran (2012) “Toplumcu gerçekçiliğe göre sanatın yansıttığı gerçekçilik toplumsal gerçekçiliktir, ama bu gerçekçilik devrimci gelişme içinde görülür ve doğru olarak tarihî somutlukla, işçi sınıfının eğitimi gözetilerek yansıtılır” (Moran, 2012: 53) cümleleriyle açıklamıştır. Döneminde işçi sınıfının sözcüsü konumunda görülen akım aynı bağlamda sınıfsal çelişki, eşitlik ve çatışma konularının ekseninde hareket etmiştir.

Toplumcu gerçekçilik, sadece kurulu düzenin çarpıklıklarını, yozlaşmışlıklarını ve eşitsizliğini yansıtmaz aynı zamanda bunlara yol açan düzeni değiştirmeyi de amaçlar. Bu akımı bir terime indirgeyerek ona ismini veren kişi Maksim Gorki olmuştur (Özdemir, 1981: 114-115). Akıma ismini veren Gorki’nin yanında toplumcu gerçekçiliği temsil eden dünyada ve Türkiye’de pek çok isimden söz edilebilir. Thomas Mann’ın *Büyülü Dağ*, *Değişen Kafalar* gibi eserleri, Jack London’ın *Demir Ökçe*, *Ormanın Çağırışı*, *Martin Eden* gibi eserleri, John Steinbeck’in *Gazap Üzümleri*, *Bitmeyen Kavga*, *Fareler ve İnsanlar* gibi eserleri, Ernest Hemingway’in *Çanlar Kimin İçin Çalıyor?* *Yenilmezler*, *İhtiyar Adam* ve *Deniz* gibi eserleri ve O’Neill’in *Günden Geceye*, *Araya Giren Garip Oyun*, *Sonsuz Günler* gibi eserleri Dünya Edebiyatı çerçevesinde başlıca temsiller olarak sayılabilir (Özdemir, 1981: 117-118). Türkiye açısından bakıldığında ise İkinci Dünya Savaşı yıllarından sonra Samim Kocagöz, Kemal Bilbaşar, Cevdet Kudret, Reşat Enis, İlhan Tarus, Talip Apaydın, Necati Cumalı, Fakir Baykurt, Orhan Hançerlioğlu, Sunullah Arısoy gibi yazarları genel hatlarıyla; Mahmut Makal’ın *Bizim Köy*, Orhan Kemal’in *Bereketli Topraklar Üzerinde*, Kemal Tahir’in *Sağırdere* ve Yaşar Kemal’in *İnce Mehmed* ve *Teneke*’yi ise Türkiye’deki toplumcu gerçekçiliğin en önemli eserleri bağlamında başlıca temsiller olarak sayabiliriz (Özkırımılı, 1981: 434).

Marşal Katırı hikâyesi, traktörün Türkiye ile tanışmasıyla birlikte köylere hangi koşullarda getirildiğini ve nelere etki ettiğini köylü ile ağa ve diğer köy halkı açısından anlatması bakımından toplumcu gerçekçiliğe örnek gösterilmektedir. Söz konusu hikâye bir döneme ve bu dönemde alt üst olan köye ait hayatlara tanıklık etmiştir. Hikâye aynı zamanda bu tanık-

lığı, kahramanları özelinde göstermeye çabalayarak, yine toplumcu gerçekçiliğin temsilciliğini yaptığını kanıtlar niteliktedir. Eser yalın anlatımı ve doğal dili ile okuyucuyu kendinden olduğuna inandırmış, okuyanı yaşanan olayların içine çekmesiyle de gerçekçiliğini gözler önüne sermiştir.

Marşal Katırı, 1969 yılında basılan Fahri Erdiñç'in *Diriler Mezarlığı* adlı kitabının içinde yer alan bir hikâyedir. On üç sayfalık bir hacme ve tek bir tema üzerine örülmüş olmasına rağmen hayatın merkezinden seslenmesi, okuma keyfini ve üzerinde çalışılma isteğini perçinlemiştir.

İsmi verilmeyen bir köyde geçen hikâyede, Geneci Mustafa adlı ağanın traktör alma hevesi sonucunda başına gelenler anlatılmaktadır. Köyün pek de zengin olmayan, ekip biçtiği ancak kendine yeten ağası, desteklediği partisinin tarım politikası çerçevesinde, kredi ile bir traktör sahibi olur. Traktörünü köye şenlik havasında getirir ve marabalarına gösterişle sergiler. Başlangıçta büyük umutlarla üzerine titrediği Demirci Öküzü ki bu onun kendi tabiridir, bir süre sonra ağayı yarı yolda bırakır. Devamlı arıza yapan traktör, belirli bir zamandan sonra Geneci'yi iyiden iyiye usandırır. Traktörünü iyileştirmek için ne yapsa kâr etmeyen ağa, modern öküzünü en sonunda köylüsünü de ardına katarak, uçurumdan aşağı yuvarlar. Evine döndüğünde hırsı daha sönmemişken kasabadan traktörün taksit zamanının geldiğine dair telefon alınca iyiden iyiye öfkelenir. Borç harçla, bin bir hevesle aldığı kırk beygir gücündeki katırı, ağanın içinden çıkılamayacak bir kısıka girmesine neden olmuştur.

Eserde, Marshall yardımları ile ülkeye gelen traktörün bilinçsiz yayılması açık bir şekilde ortaya konmuştur. Ağanın yaşadıkları, o dönem traktör ile tanışanların bir kısmının başına gelen benzer olayların özeti gibidir.

Hikâyenin yazarı Fahri Erdiñç, Manisa'nın Akhisar ilçesinde 1917'de dünyaya gelmiştir. Balıkesir Öğretmen Okulundan mezun olduktan sonra Afyon'da öğretmenlik yapmaya başlar. Bir süre sonra öğretmenliği bırakır. Kısa süreli tiyatro eğitiminden sonra Ankara Radyosunda çalışır. Tiyatro eğitimi sırasında yazmaya başladığı bazı öyküleri sebebiyle radyoda çalışırken 1947 yılında cezaevine girer, kısa bir süre kaldıktan sonra tahliye olur. 1949 yılında yaşadığı çeşitli baskılar ve üzüntüler neticesinde gizlice Bulgaristan'a gider ve böylece hayatının gurbette geçecek geri kalan dönemi başlamış olur. Bulgaristan'a gittikten sonra Türkiye vatandaşlığından çıkartılır. Orada çeşitli işlerde çalışır ve 1965 yılında Bulgaristan vatandaşı olur. Bulgaristan Yazarlar Birliğine üye seçilir. 1986 yılında Sofya'da hayatını kaybeder. Yaşamının neredeyse yarısını yurt dışında geçirdiği dönemde ülkesi ile ilgili yazmaktan, araştırıp öğrenmekten vazgeçmez. Memleketinden uzak olduğu süre boyunca sürekli olarak Türkiye ile ilgili yazmaya devam etmiştir.

Marşal Katırı hikâyesi, sürgünde hayatını devam ettiren yazarın penceresinden görünen dönem Türkiye'sinin gerçeklerinden birini anlatmaktadır. Fahri Erdiñç bu hikâyeyi, o dönemde Sivas'ın bir köyünde yaşayan ismini bilmediğimiz bir çiftçinin, traktörünü toprağa gömdüğü haberini gazetede okumasının ardından oluşturmuştur. Yazarın gurbetçi olduğu yıllarda, dünyanın başka bir yerindeyken kendi toplumunu yanı başında gibi resmetmesi ise eserin başarısının en belirgin göstergesidir.

2. Sosyolojik bağlamda tarımsal değişimin sembolü olarak traktör

Traktör, Türkiye'ye 1948-1951 yıllarında Amerika Birleşik Devletleri tarafından yapılan çeşitli alanlardaki yardımların tarımsal kolunu temsil edecek şekilde girmiştir. ABD Türkiye'yi bir tarım ülkesi yapma amacıyla ülkeye traktör ihraç etmiştir. Günümüzde hâlâ kullanılmaya devam edilen traktör, pek çok alanda incelemelere konu olmuş, ekonominin birden çok konusu içinde kendine araştırılma sahası bulmuş, tarihsel olarak gözlemlenmiş, endüstri için önemi ortaya konmuştur. Sosyolojik açıdan ise bir noktaya kadar göç meselesi ile ilişkilendirildiği, araştırmalar neticesinde varılan bir sonuç olmuştur ancak bu çalışmaların, Türkiye'deki etkileri göz önüne alındığında yeterli olmadığı düşünülmektedir. Bizim bu çalışmamız içinde amaçlanan, traktörün tarımsal değişimin etkeni olmakla birlikte bu etkinin sonucunda belirli sosyal tabakaları kökten sarstığının, edebi bir öykü içindeki görünürlüğüne kapı aralamak olacaktır.

Marshall Yardımları ile ülkeye getirilen traktör, iç pazarda herhangi bir hazırlık aşamasından geçirilmeden, plansız bir biçimde satılan bir yeni teknolojik ürün olmaktan çok âdetâ köylüye bolluk vadiyle gelen bir umut satma politikasına dönüşmüştür. Reklamları yapılmış, her bir toprak sahibinin mutlaka edinmesi gereken bir yenilik harikası gibi lanse edilmiştir. Kullanımının artması ile birlikte Türkiye'ye gelişinden bir süre sonra etkileri de görülmeye başlanmıştır. Bu etkilerin en net sonuçlarının, köylüyü toprağından kopararak göçe zorlaması ve köylüleri zorunlu kentlileşmeye itmesi olduğu düşünülmektedir. Özcan (2016) bu durumu "Bu dönemde tarımda ne kadar işgücü açığa çıktığına ilişkin sağlam bir veri olmamakla birlikte, 1950-1955 arasında yaklaşık 350 bin köylünün iç göç hareketine katıldığı ve her traktörün ortalama sekiz kişiyi işsiz bıraktığı tahmin edilmektedir" (Özcan, 2016: 51) cümleleriyle açıklamıştır. Göç hareketlerinin sonuçları, sadece köylünün işsiz kalmasına neden olmamıştır. Köylerinden kopan insanlar, bir nevi meslekleri olan çiftçiliği bırakmış ve sanayileşmiş şehirlere akın ederek vasıfsız işçi tabakasını oluşturmuşlardır. Kongar (1995) tarımda makineleşmenin sonuçlarını benzer bir şekilde "Böylece tarım kesiminde özgür işgücü ortaya çıktı ve kentsel alanlara göç başladı. Bu her iki gelişme de bugünkü toplumsal ve ekonomik yapımızın temel belirleyicileri arasındadırlar" (Kongar, 1995: 452) cümleleriyle anlatmıştır. Kentlerdeki gecekondulaşma, durmadan devam eden göçler ve devamında şehirlerdeki işsizlik oranlarının yüksekliği, bugün bahsedilen ve oluşan sosyolojik ve iktisadî unsurlara örnek gösterilebilir. Bu bağlamda köylerin kendi iç özelliklerini de kaybetmeleri durumu ortaya çıkmıştır. Köylerdeki topraktan kopuş, dışa açılmaya ve köy dokusunun bozulmasına sebep olmuştur. Bu yaşananları Kıray (2006), yayımladığı kitabında şöyle anlatmaktadır:

"En önemlisi traktör, yeni ürünler ve bunların pazara dönük üretimi, büyük sayıda köylüyü topraktan koparmıştır. Bu kopuş süreci toprak mülkiyetinin büyüklüğüne, ürünün cinsine ve benzeri faktörlere göre çeşitlilik gösterirse de sonuçta hep köylü topraktan kopar. ... Bu sürecin geri dönülemez bir süreç olduğunu ve bugün Türkiye'de şehirlerin %60'ından fazlasını oluşturan ve 1950'lilerden beri gelmeye devam eden eski-köylülerin artık bir daha eski, kapalı, kendi kendilerine yeten köy topluluklarına dönemeyeceklerini bilmek gerekir" (2006: 366-367).

Yukarıdaki satırlardan da anlaşıldığı gibi köy toplumu zaman içinde kapalı, küçük gelenekli yapısını kaybetmiştir. Köy olarak tanımladığımız en küçük yerleşim alanlarından geride, tarım arazilerinin oluştuğu ve yaşam bölgelerinin giderek yok olduğu terk edilmiş bölgeler kalmıştır. Teknolojik yenilik ve desteğin getirdiği ekonomik gelişim, tek bir sebep olarak gösterilmemekle birlikte topraktan kopuşun temel etmenlerinden birini oluşturmuştur. Tarımsal değişimin sembolü olarak traktörün öncelikle Türkiye için mevcut konumu da bu noktalar üzerinden değerlendirilmelidir.

3. Marşal Katırı kahramanlarının traktöre bakışı

Yazınsal eserin her bir türünün yaratılması sürecinde belirli unsurlarla birlikte çeşitli aşamalardan geçilir. Yazar konusu bağlamında zamanı, mekânı, çevre gibi dış öğeleri tasarlamının yanında iç akışı sağlayacak diğer etkin unsurları da oluşturur. Eserin yetkin ve değerliliği adına en önemli iç öğelerden biri, yazın kahramanlarının ortaya çıkarılmasıdır. Yazarın, eserin temel taşları olan kahramanlarını oluştururken iki yöntem kullandığı tespit edilmiştir. Bunlardan ilki karakter yaratma olarak adlandırılır ve toplum içinde çok da benzeri olmayan, kendine özgü tepkileri, dünya görüşü ve davranışları bulunan kahramanları tanımlar. Yazınlardaki karakterler genellikle uzun soluklu ve hacmi geniş eserlerde oluşturulur. İkincisi ise tipleştirme ismi ile belirtilen, toplumda ortak özellikleri bulunan, okuduğumuz satırlarda bize tanıdık gelen kahramanlardır. Bu kahramanlar genel tepkiler ve davranışlara sahip olurlar. Yalçın (2005) bu yöntemi “Bu yöntemde yazar, sentezci bir gözlem yaparak kahramanına toplumda ortak tutum ve davranışlarının en tipik unsurlarını yükler. Bu yükleyişle beraber kahraman, bu sosyal sınıfın, bir psikolojik davranışın bütün ortak özelliklerini kendi kimliği ile ortaya çıkarır” (Yalçın, 2005: 52) cümleleriyle anlaşılır bir biçimde ifade etmiştir. Tipleştirme içinde birçok toplumsal tip yer alır. Köylü, işçi, öğretmen, aydın tipi vb. bunlardan bazılarıdır. İncelemesi yapılan hikâye de, içinde tipleri barındıran kahramanlardan oluşmaktadır. Tipler isimlerinden de anlaşılacağı üzere hayatın içinden tiplerdir ve yazar onlar vasıtasıyla dünyaya eleştirisini yapar. Bu tutumu Özdemir (1981) “... yazarın dış dünyaya tepkisi kişiler yoluyla olur. Bunun için de yazar, tipleştirme ve karakter çizme yöntemiyle roman kişilerinin, kişiliklerini oluşturan belirleyici ve ayırıcı özelliklerini sergiler” (Özdemir, 1981: 105) cümleleriyle açıklamıştır. Burada kişiler roman için tanımlanmış olsa da hikâyeler içinde de iki yöntemle oluşturulan kahramanlar bulunmaktadır. Bu doğrultuda tipleştirmeye, toplumcu gerçekçilik akımı bağlamında ayrı bir parantez açılması gerektiği düşünülmektedir. Çetişli (2010) tip kavramını “... kendine has sosyal, kültürel, psikolojik ve davranış nitelikleriyle değil, mensubu bulunduğu grup veya sınıfın ortak değerleri çerçevesinde belirginleşmiş ve o grup veya sınıfın temsilcisi durumundaki insandır (öğretmen tipi, işçi tipi, köylü tipi vb.)” şeklinde tanımlamaktadır (Çetişli, 2010: 85). Bu tanımdan ve diğer bilgilerin tümünden yola çıkılarak, toplumcu gerçekçilik özelliği gösteren eserlerdeki farklı tiplerin, sınıfsal özellikleriyle bağlantılı biçimde çatışma ve çelişki içinde oldukları ve eserdeki bu kaotik ortamın özellikle sınıfsal eşitsizliğe dikkat çekmek için oluşturulduğu anlaşılmaktadır.

Yukarıdaki satırlarda örnekleme yapılan yöntem doğrultusunda bir sonraki alt bölümde Marşal Katırı hikâye kahramanlarının, çok boyutlu sosyolojik bir öge olan traktörle ilgili tutum ve tavırları ele alınacak ve toplumsal değişme nedenlerinden birisi olarak görülen traktörün yazımsal satırlarda nasıl okunduğu açıklanmaya çalışılacaktır.

3.1. Metinden örnekler

Marşal Katırı hikâyesinin ana kahramanı köyün ağası olan Geneci Mustafa'dır. Kendisi geleneksel bir ağa tipine örnektir. Tepkileri ve davranışları ile bize betimlemesini yapabileceğimiz bir ağa örneğini gösterir. Hikâyede traktörü alıp köye getiren kişi olarak traktör ile bağı en güçlü olan kahramandır. Başlangıçta diğer köylüler ile konuşurken traktörü için düşünceleri oldukça keskindir "... Katır matır değil, kırk dene beygir gücü var bu makinede" (Erdoğan, 1998: 54). Burada hemen bir at ile kıyas yaparak hangi düşünce ile traktörü köye getirdiğinin sinyalini vermiştir. Hikâyede, belirli bir süre köylüler ile ağa arasında traktörün gücünün tartışması sürer:

... Araboğlu, kaç dene öküz eder bu?

-Geneci tersledi:

Kırk dene de öküz eder!

Motor kısmının gücü" dedi Araboğlu, Öküz kuvvatınnan ölçülme de, kırk dene öküz bu makineyle başa çıkamaz.

...

Ford atıyon Araboğlu. Kırk deel, tek öküzü de değişmem ben bunnan.

Benim de gözüm dutmadı. Bunu benim topal eşek bilem eker.

Alt tarafı, dört tekerler üstünde çekirge çalımı bir soğuk demir çatkısı deel mi bu?

(Erdoğan, 1998: 54-55).

Ağa ve köylüler arasındaki çeşitli diyaloglardan traktörün, köye geldiği andan itibaren itilaf oluşturduğu anlaşılmaktadır. Ağa traktörü hasatı için bir kolaylık olarak görmekte ve kendisi için yaptığı kârlı bir yatırım olarak düşünmektedir. Bu bağlamda yazarın Geneci'yi, traktörün bir teknoloji harikası olduğuna inanalar adına konuşturduğu düşünülebilir. Hikâyedeki traktör karşıtı kahramanların, genel olarak köylüler olduğu söylenebilir. Onlar köylü tipini temsil etmektedirler. Bu kahramanlar gelenekçi, alışkanlıklarına bağlı tiplerdir. Araboğlu ise ağanın yardakçısı gibi tarif edilebilecek, köylüye karşı ağasının yanında duran, onu destekleyen bir yan kişidir.

Öykü içerisinde, az olsa da farklı bir tip olması bakımından önemli olduğu düşünülen Hasan Çavuş vardır. Hasan Çavuş köyde öğretmendir. Eserlerde tanımlanan aydın tipine örnek gösterilebilir. Çok net olarak görünme de köydeki en akli başında kişi olarak tasvir edilmiştir. Köylülerin Hasan Çavuş ile konuştuğu satırlarda, Hasan Çavuş'un bilinçliliği görülmektedir:

Kırk denesinden geçtik, essahtan bi çift öküzün yerini tutar mı bu katır, sen söyle Hasan Çavuş.

Yahu cahillik etme Memet, duymuyor musun böğürtüsünü?

...

Gözünü sevdiğim öküz hem bu katurdan çok iş görür, hem de bu kadar böğürmez

...

Öküz gibi var mı canım? Dirisinin gayreti, ölüsünün eti soframızda.

Soluğu damları ısıtır, tezeği evleri.

Benzini gölden, yedek parçası bir giyim naldan. Adem baba trakorü.

...

-Uzatmayın dedi Hasan Çavuş, “siz bunun ne olduğunu, nadas vaktinde Geneci bunu anızlara yanaştırıp da ardına iki çifte pulluğu taktığı zaman görürsünüz (Erdoğan, 1998: 55-56).

Öğretmen Hasan Çavuş, köyler için çok yeni olan bu ‘mazotlu beygirin’ ne sonuçlara sebep olduğunu bildiğini ima eder şekilde bitirmiştir konuşmasını. Buradaki tip, aydın öğretmen tipidir. Öğretmenin, traktör ile ilgili düşünceleri üzerinden köyde yönlendirici birisi olduğu anlaşılmaktadır. Köylüler ise ağa ile konuştuklarında kendi söylediklerini katlayarak devam ettirmekten başka bir şey yapmazlar. Köylülerin öküz üzerindeki ısrarcılıkları, sosyolojik bir köy özelliğinin yansıması olarak düşünülebilir. Köyler kendilerine ait geleneğe sahip nitelikleri ile tanımlanmaktadır. Macionis (2015) modernizm öncesine ait topluluklar için “Binlerce yıl boyunca insanlar sosyal hayatın aile ve komşuluk ilişkileri etrafında döndüğü küçük topluluklar içinde yaşadılar. Bu geleneksel dünya insanlara iyi tanımlanmış bir mekân, sınırlı seçenekler, güçlü bir kimlik, aitik duygusu ve amaçlar sunmuştur” (Macionis, 2015: 629) ifadelerini kullanmıştır. Bu durum kendi geleneklerini yaşayan köyleri tarif etmektedir ve bu doğrultuda köyler kapalı toplum özelliği göstererek yeniye karşı bir duruş sergilerler. Hikâyedeki köylü kahramanlarımız da traktöre karşı bir tutum ile değişime kapalı, içe dönük topluluk yapılarını ortaya koymaktadırlar.

Hikâyenin içinde Geneci Mustafa’nın traktör almasıyla ilgili farklı bir sebebe de rastlanmaktadır:

Bilmiş olun ki, dünyanın sıptıniğe bindiği bu devirde, bizim melmeket de trene bindiriliyo. Başvekilimiz uçağa biniyo. İş adamları tomafile biniyo. Madem onlar biniyo, bizim de Demirgırat köylü olarak traktura binmemize garel verilmiştir. Binmezsek, geri kalaraktan nal topladığımızın iresmidir. ... (Erdoğan, 1998: 56-57).

Yukarıdaki satırlarda ağanın traktörü alarak köye getirmesinde siyasi bir hedef olduğu da anlaşılmaktadır. Geneci Mustafa, mensubu olduğu partinin -Demokrat Parti- izinden gitmek ve ülkesinin gelişkinliğini marabalarına ispatlamak gibi düşünceler etkisi ile köye traktör getirmiştir. Traktörünü medeniyet olarak görmekte ve partisinin çıkarlarına hizmet etmektedir.

Hikâyenin olay örgüsü içinde traktör, zamandan kazandırarak mahsul hızını arttıracığı ve sahibinin işlerini hafifletip fazla ürün verdireceği yerde iflas bayrağını çekmiştir. Çok sık arıza yapar olmuş ve ağayı yıldırmaya başlamıştır. Ağa traktörü aldığına pişman ve partisine küskün bir şekilde ne yapacağını bilemezken, kendisine traktörünü tedavi etmesi için bir ustanın adı verilir ve o ustanın, traktörü tez zamanda iyi edebileceğine inandırılır.

Hikâyenin bir başka kahramanı olan ustanın adı Ford İsmail’dir. Eserde yoksul işçi tipini temsil etmektedir. Onun da traktörle ilgili kendine göre düşünceleri vardır:

Hiç gücüne gitmesin, seni de tepen Demirgırat katırındır, beni de. ...Öte yandan elin gâvuru işte böyle bize traktör satarken yedek parçasını vermez oldu. Anadolu da traktör mezarlığına döndü birkaç yıl içinde. Yalnız traktör mezarlığı da değil. ... Ford mezarlığı. Benim gibi dükkânı kapamış, diri diri ölmüş Ford İsmail'ler mezarlığı... (Erdoğan, 1998: 63).

Ford İsmail de işçi sınıfını temsilen traktöre birkaç cümle söylemektedir. Onun pence-resinden traktör ekmeğini elinden alan, onu beş parasız bırakan bir demir yığındır. Yazar işçilerin sesini de duyurmak için okuyucuya bir iki sayfanın içinde Ford İsmail'i tanıtmıştır.

Geneci, hikâyenin sonunda, aldığı Demirgırat öküzünü def edecek yer arar hâlde gelir. Sonunda marabalarına haber uçurur ve marşal katırının cenaze töreni yapılır. Buradaki diyaloglar ağanın değişiminin anlaşılması açısından önemlidir:

Ey cemaat, merhumu nasıl bilirsiniiz?

Köylüler, sözleşmiş gibi bir ağızdan cevapladılar:

Kırk beygire, kırk öküze bedel biliriiiiz!

Ağa kızarak bozarık kekeledi:

Yangına körükle varmayın gayrı, itin şunu hemen, gözüm görmesin.

...

Rabbime şükür" dedi, "kurtuldum gâvurun katırından. Sür oğlum cezveyi ocağa da birer gayfe içelim (Erdoğan, 1998: 65-66).

Eserin sonunda traktör, Geneci Mustafa için Demirgırat öküzünden gâvur katırına doğru bir düşüş yaşamıştır. Ağa yaşadığı olaylar sonucunda traktöre karşı farklı duygular beslemeye başlamıştır. Burada sosyolojik olarak yabancılaşma ile bir ilinti kurulabileceği düşünülmektedir. Geneci kendi parası ile aldığı üretim aracına tamamen yabancılaşmıştır.

Kahramanın dönüşümüne edebi açıdan bakacak olursak da aslında öykünün genel serüveni incelendiğinde, Geneci Mustafa'nın bir olumluya dönen kahraman olduğu düşünülebilir. Özellikle toplumcu gerçekçi yazarlar tarafından oluşturulan bu kahraman türü, okuyucunun iyiye, doğruya, güzele evrilen ya da onu temsil eden kahramanları kendisine örnek alması için ortaya çıkartılır. (Özdemir, 1981: 117).

Marşal Katırı toplumcu gerçekçiliğin bir örneği olarak başkahramanı ile satırlar arasından okuyucuya göz kırpmış, her zaman için umut olduğunun bilinmesini istemiştir. Eserin olay örgüsü sonunda olan; gösterişçi, hizip bir köy ağasının yanlış olanı görerek, kendi üretimine altyapısız, âdeta yama yapılan traktörle ilgili gerçeği fark ettiği şeklindedir. Bu durum da bir hikâye kahramanının yanlıştan dönebileceği yargısını -herkesin doğruya ulaşabileceği anlamında- taşıdığı için umut barındırmaktadır.

Sonuç

Sanat eserleri hemen her türü ile toplumun yaşadıklarına tanıklık eden, bazen de onların geçirdiği değişimlere ön ayak olan ya da karşı duran bir tavır sergiler. Eğer ki sosyolojik değişim bir edebi yapıtın içinde kendine yer edindiyse, eserde bahsedilen olgu ya da olaylar ayrı bir önemle inceleme konusu hâline getirilmelidir. Bu bağlamda Marşal Katırı hikâyesinin, konusu ve toplumun temel taşı olan köy kahramanları ile bizlere ne anlatmak istediğine kulak vermenin, bir zorunluluk olduğu kanısındayız. Hikâye okuyucuya, ezberci zihniyet ile hareket etmenin insanı getirebileceği dar boğazı ve çok genel açıklaması ile temeli olmayan atılımların, halk nezdinde doğurabileceği sorunları anlatmak istemiştir.

Eserin ana örgüsünü oluşturan traktör, Türkiye'ye bir modernleşme sembolü olarak 1950'li yıllarda gelmiş ve tarımda makineleşmeyi hızlandıracağı inancı ile tanıtımları yapılmıştır. Karar vericiler açısından bakıldığında son teknoloji ürünü olan bu tarımsal üretim aracı, asıl kullanıcıya ulaştığında hemen değilse de tecrübe edinilecek kadar bir sürenin ardından, farklı bir yüzüyle görülmüştür. Tarım arazilerini neredeyse yeni baştan yaratacağına inanılan, mahsulün traktörün hızından dolayı oluşacak bolluğundan köylere sığmayacağı düşünülen bu teknolojik ürün, uygulama sahasına indiğinde ağanın, köylünün, köyün öğretmenin zihninde farklı görünüm kazanır. Ağa bozulan traktörünün olmayan yedek parçasını nasıl temin edeceğini, köylü eskiden bile boğazından az geçen ekmeğin şimdi ne kadarını bulacağını, köyün aydını öğretmen ise çiftçinin, köylünün geleceğinin ne olacağı endişesini, sanki ileriye ön görürcesine kara kara düşünmektedirler.

Marşal Katırı hikâyesinde çizilen karanlık tablo, aslında bir yandan nasıl olmaması gerektiğini de göstermeye çabalamıştır. Toplumcu gerçekçiliğin bir ürünü olduğu önceden de belirtilmiş olan eser, yine bu doğrultuda toplumun bir bölümünü, küçücük bir köy üzerinden resmetmeyi hedeflemiştir. Bu resmetmenin amacı akıllara, edebiyat ve sosyolojinin topluma hizmet için nasıl birlikte hareket ettiğini getirmektedir. Toplum için önemli değişimlere sebep olacak bir unsuru bir edebi eser üzerinden okuyucuya sunmak, bu iki sosyal bilimin dönüşümler oluşturmak adına ne denli kuvvetli bir güce sahip olduğunu göstermektedir.

Hikâyeyi çevreleyen traktör, Türkiye açısından ekonomik, sosyal ve kültürel anlamda pek çok kez söylendiği gibi çok önemli değişkenlerin yaşanmasına sebep olmuş bir üretim aracıdır. Toplumsal değişim, farklı sebeplerle meydana gelebilen bir olgu olmakla birlikte içinde traktör gibi birden çok alanda dönüşümlerin yaşanmasına neden olan faktörleri nâdiren barındırmaktadır. Traktörün Türkiye bakımından oluşturduğu en önemli değişme, tarım işçilerinin artık kendilerine ihtiyaç kalmaması nedeniyle topraktan kopup göç etmeleri olarak gösterilmektedir. Bu göç dalgaları, yıllar içinde kentlerin de farklı bir çehreye bürünmesine, gecekondulaşmanın oluşmasına, iş sahalarının farklılaşmasına, şehirde de daha fazla yoksulluğun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Traktör, zengin toprak ağalarını daha da zenginleştirmiştir. Teknolojik gelişmenin bir ürünü olarak ülkeye gelen traktör, yerli alanda kendine yer bulamamış, ithal edilebilirliğinin kuralı bile gözden kaçırılmıştır. Buradaki soyut kuraldan kasıt iç pazarda, traktörün gelişinden öncesinde ya da geldiğinin hemen ertesinde bir hazırlık, bir alt yapı çalışmasının yapılmamış olmasıdır.

Bu tespitin ertesinde, traktörün olumlu etkilerinin de göz ardı edilmemesi için çözümler bulunabilmesi adına sorulması gereken temel sorular vardır: Acaba bu teknoloji ürünün yarattığı bunca olumsuzluğun yanında herhangi bir faydası görülmemiş midir? Üretim ve istihdamı arttırmış olamaz mı? Ya da zenginleşmeyi sağlamamış mıdır? Ülkenin içinde yer aldığı sosyal, kültürel değişme sürecine etkisi olmamış mıdır? Bu problemleri cevaplayan bazı çalışmalar olmakla birlikte konu üzerinde daha derin araştırmalar yapılması gerektiği düşünülmektedir ve bu bağlamda haklılığını koruyarak cevaplanması gereken bu sorular, uzak bir köşede tatminkâr yanıtlar almayı beklemektedir.

Çalışma sonucunda, Türkiye’de traktör özelinde değişimin ortaya çıkardığı bulguların bizlerde oluşturduğu fikir, genel anlamıyla teknolojik gelişmenin özde yaratılması gerektiğidir. Yerli sermayeyle, köylünün zengini ve fakirinin birlikte ihtiyaçlarının tespit edilmesinin, bu doğrultuda gelişmelere yönelmesinin ve bu bağlamda atılımlar yapılmasının, döneminde çok daha doğru sonuçlar getirebileceğini söylemek hiç de yanlış olmayacaktır.

Fahri Erdinç’in başta Marşal Katırı öyküsünün içinde bulunduğu Diriler Mezarlığı hikâye kitabı olmak üzere diğer tüm çalışmaları, hak ettiği değeri bulmayı bekleyen, içten anlatımı, realist çözümlenmeleri ve etkileyici tasvirleri ile bu alanda çalışmak isteyen yeni araştırmacıları için keşfedilmemiş değerli bir coğrafya gibidir.

Kaynakça

- Çetişli, İ. (2010). *Batu edebiyatında edebî akımlar* (11. bs.). Akçağ.
- Erdinç, F. (1998). *Diriler mezarlığı* (3. bs.). Çağdaş.
- Kıray, M. B. (2006). *Toplumsal yapı toplumsal değişme* (2. bs.). Bağlam.
- Kongar, E. (1995). *İmparatorluktan günümüze Türkiye’nin toplumsal yapısı*, Cilt 1-2 (9. bs.). Remzi.
- Macionis, J. J. (2015). *Sosyoloji* (13. bs.). (V. Akan. Çev.) Nobel. (Orijinal çalışma basım tarihi 2013).
- Moran, B. (2012). *Edebiyat kuramları ve eleştiri* (22. bs.). İletişim.
- Özcan, F. C. (2016). Ellili yıllarda Türkiye ekonomisi (M. K. Kaynar. Ed.) *Türkiye’nin 1950’li yılları* (2. bs.) içinde (s. 39-67). İletişim.
- Özdemir, E. (1981). Gerçekçilik. *Türk Dili Dergisi Yazın Akımları Özel Sayısı*, 42 (349), 97-138.
- Özkırımlı, A. (1981). Türk yazın tarihinde akımlar. *Türk Dili Dergisi Yazın Akımları Özel Sayısı*, 42 (349), 411-435.
- Yalçın, A. (2005). *Siyasal ve sosyal değişmeler açısından cumhuriyet dönemi çağdaş Türk romanı 1946-2000* (2. bs.). Akçağ.